

Prof. dr. Enver Halilović, profesor emeritus

Univerzitet u Tuzli / University of Tuzla

Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy

enver_halilovic@hotmail.com;

Primljeno / Received: 07. 01. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 17. 01. 2025.

**PRIMJERNA STUDIJA IZ KOMUNIKOLOGIJE, HISTORIJE
NOVINARSTVA BOSNE I HERCEGOVINE I ETNOGENEZE
BOSNJAKA MUSLIMANA¹**

**AN EXEMPLARY STUDY FROM COMMUNICOLOGY, HISTORY
OF JOURNALISM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE
ETHNOGENESIS OF BOSNIAK MUSLIMS²**

Knjiga Najila Kurtića,³ *Komunikacijska varijabla* je istinski značajno djelo. Tematski, strukturalno tri tematsko sadržajne cjeline. Prema prvoj strukturalnoj cjelini knjiga nosi naslov *Komunikacijska varijabla*. Ona obuhvata prvih šest poglavlja. Kao njen sasvim adekvatan zaključak uzimam i tretiram poglavlje br. 6, *Aktuelnost Sulejmanpašićeve kritike žurnalizma*. Radi se o studiji Najila Kurtića, o Dževadu Sulejmanpašiću po kojoj će, ako ni po čemu drugom, on ostati trajno ime u historiji bosanskohercegovačke društvene misli, jer je *iskopao* Dževada Sulejmanpašića, jednog veoma značajnog komunikologa i intelektualca Bošnjaka muslimana prve polovine dvadesetog stoljeća, iz dosadašnje historijske nepoznatosti i anonimnosti. Svojom arheološkom spoznajom i interpretacijom njegove misli, u duhu i značenju naučne spoznaje kao arheologije znanja i naučne metodologije savremenog filozofa Mishela Foucaulta, Najil Kurtić se predstavio kao vrlo značajan istraživač historije ideja i mišljenja Bosne, odnosno, Bosne i Hercegovine. Vratit ću se kasnije interpretaciji ovog, prvog dijela knjige.

¹ Tekst je osvrtno na knjigu Najila Kurtića *Komunikacijska varijabla*, University Press, Sarajevo, 2024.

² This text is a review of a book *Communication variable* by Najil Kurtić, University Press, Sarajevo, 2024.

³ Umirovljeni je redovni profesor na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli. Diplomirao je, magistrirao i doktorirao na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Izvodio je nastavu na dodiplomskim, postdiplomskim, odnosno doktorskim studijima na univerzitetima u Tuzli, Sarajevu, Mostaru, Banjaluci i na Sveučilištu u Osijeku. Autor je 14 knjiga iz oblasti komuniciranja. Uža područja naučno-istraživačkog interesovanja su mu: odnosi s javnostima, teorija informacija, metodologija komunikoloških istraživanja, pisanje za masovne medije, poslovno komuniciranje i politički marketintg.

Drugi dio knjige *Komunikacijska varijabla* je sedmo poglavlje: *Novine u Bosni u osmanskome periodu i nacionalno samoidentificiranje Bošnjaka*. Za bosansku komunikologiju i mediologiju ovo je, ne samo originalna, već i vrlo originalna studija o novinarstvu u osmanskome periodu. U njoj je dat pregled nastanka novina u osmansko doba, kako unutar osmanskog carstva kao takvog, tako i na Balkanu, u Bosni, Srbiji, Hrvatskoj, ali i u evropskim državama pod posebnim naslovom: *Novine u Zapadnoj Evropi*, Italiji, Njemačkoj, Engleskoj, Austriji, Francuskoj, kao i u SAD. Ovaj tematski okvir, što je posebno važno u pogledu Kurtićevog doprinosa istraživanjima i spoznajama etnogeneze Bošnjaka muslimana, na veoma suptilan način povezuje stanje u novinarstvu u devetnaestom stoljeću sa pitanjem nacionalne samoidentifikacije generalno, sa stanjem svijesti naroda izraženom u postojanju i sadržajima njegovih novina. U ovoj tematskoj cjelini kolega Kurtić istražuje krucijalno, u naučnom i političkom smislu, značajno pitanje etničkog jedinstva Bosanskog naroda triju vjera u devetnaestom stoljeću, čija srbizacija i hrvatizacija Bosanskih pravoslavaca i Bosanskih katolika u Bosanske Srbe i Bosanske Hrvate, se, kako on smatra, odvijala putem medija iz Kneževine Srbije i "hrvatskih područja Ugarske".

U vezi navedene ocjene Kurtićeve knjige *Komunikativna varijabla*, dužan sam naglasiti dvije činjenice. Prvo, u knjizi nema pojmova Bosanski Srbin, Bosanski Hrvat, Kneževina, Kraljevina Srbija, to su moji pojmovi razumijevanja i interpretacije Kurtića. Drugo, u historijskoj nauci, preciznije kazano, historiografiji i politologiji, naglašavaju se i ističu kao glavni oblici srbizacije i hrvatizacije Bosanskih pravoslavaca i Bosanskih katolika pravoslavna crkva Kneževine, Kraljevine Srbije, i katolička crkva, posebno franjevci, hrvatskih područja Austro-Ugarske, njihove političke i intelektualne elite.

Najil Kurtić je, koliko je meni poznato, prvi istraživač i analitičar Bosanske etnogeneze koji ove procese, srbizaciju i hrvatšaciju Bosanskih pravoslavaca i Bosanskih katolika, dovodi u isključiv odnos s medijima Kneževine, Kraljevine Srbije i hrvatskih područja austro-ugarske. I ovom pitanju ćemo se vratiti kasnije.

Treća tematska cjelina je osmo, zadnje, poglavlje knjige: *Bosanstvo i Bošnjaci u agendi "Bošnjak"*, odnosi se na bosanski časopis "Bošnjak". Ona tematizira neuspjeh održanja bosanstva u vrijeme austrougarske okupacije Bosne, kasnije Bosne i Hercegovine, zbog, kako se jednim podnaslovom definira, *Prekograničnom penetracijom medija iz Srbije i hrvatskih područja Austro-Ugarske u Bosnu*. Najil Kurtić Kalajev pokušaj političke legitimacije Bosanstva, Bosanske nacije, naziva pokušajem "uspostave hibridnog bosanskog identiteta".

Kada se posmatraju ove tri tematske cjeline pojedinačno, zaista je nemoguće kazati koja je od njih teoriski aktuelnija i značajnija u jednom širem intelektualnom i društveno historijskom smislu, što čini knjigu *Komunikativna varijabla* kao cjelinu veoma stručno i naučno značajnom.

Ono što je važno naglasiti u odnosu na njihovu obradu i interpretaciju svake od njih pojedinačno i svih zajedno jeste da se Najil Kurtić, obrađujući navedene teme, predstavio istaknutim znalcom i poznavaoцем, ali i misliocem, savremene bosanskohercegovačke društvene i historijske misli.

Prvi tematski blok, posmatrano naučno disciplinarno, po kojem knjiga nosi naslov, je svojevrsna sociologija masovnih komunikacija, bavi se komunikacijom kao društvenim odnosom. Komunikacija je temeljni društveni odnos, ili ono na čemu opstaju i nastaju svi ostali društveni odnosi, bilo da im je subjekt pojedinac ili da im je subjekt, društvena grupa.

Subjekt, individua ili grupa, postoji za drugu individuu, odnosno za drugu grupu, samo ako individue, odnosno grupe, imaju međusobnu komunikaciju. Komunikacija je stub svijesti subjekta o drugom, ali i njihove svijesti i samosvijesti o sebi.

Subjekt postaje svjestan sebe u komunikaciji s drugim, i obrnuto, spoznaje sebe u odnosu s drugim. Taj odnos subjekta sa sobom i sa drugim, subjektom, je komunikacija. Dakle, komunikacija je osnov postojanja i uspostave svih, kako društvenih tako i interpersonalnih odnosa. Odsustvo komunikacije među subjektima znači njihovo nepostojanje jednog za ono drugo, nepostojanje subjekta međusobno.

Najil Kurtić se ne bavi ontološko-filozofskim pitanjem komunikacije, komunikacije po sebi i za sebe, što je razumljivo. Ne bavi se ni sociološkim aspektom komunikacije općenito kao pretpostavkom drugih društvenih odnosa, što je isto tako razumljivo i prirodno; ne bavi se aspektima komunikacije kojima se ne bavi njegova nauka, nauka kojom se on bavi. On se bavi, vrlo stručno i naučno, ali na svoj, osoben i samosvojan način, jednim empirijskim, stvarnim, realnim fenomenom komunikacije kojom se bavi njegova nauka, bavi se odnosom društva i medija i obrnuto, odnosom medija i društva. Taj međusobni odnos društva i medija i obrnuto je *komunikacijska varijabla*.

U čemu je, šta je, osobeno i posebne pažnje vrijedno u Kurtićevom bavljenju komunikacijskom varijablom? Kroz odgovor na ovo pitanje sagledavamo i ocjenjujemo intelektualnu vrijednost i kvalitet njegove knjige o kojoj je ovdje riječ, njenu osobenost i njen značaj. Odgovor na postavljeno pitanje imamo u njenom prvom poglavlju o diskurzivno komunikativnom uzajamnom djelovanju medija i društva.

Komunikacijska varijabla je ne bilo kakav odnos, ne bilo kakva komunikacija društva i medija i obrnuto, već precizno odabran i osmišljen njihov odnos, kao međusobna interakcija. Njihova interakcija koju Kurtić naziva komunikacijska varijabla je komunikacija, isključivo, u Habermasovom smislu općeg komunikativnog djelovanja primijenjena na odnos društva i medija i obrnuto.

Najil Kurtić postavlja težak i zahtjevan, ali pravi zadatak i društvu i medijima, a to je da imaju uzajamnu komunikativnu djelatnost, komunikaciju. To je svojevrsan *novocivilizacijski zadatak*. Naime, dosadašnja i sadašnja civilizacija je nasilna komunikacija, komunikacije kao nasilja i nasilja kao komunikacije, zasnovana na nasilju. U historiji, u tom pogledu, nema napretka. Kurtić spada u savremene mislioce koji se zalažu za novi sadržaj civilizacije, za novi oblik njegove uspostave, zalaže se za *nenasilnu civilizaciju* i nenasilni metod i sadržaj njene uspostave.

Uzajamna komunikacija medija i društva i obrnuto treba biti nenasilna, s bilo koje strane, bilo medija na društvo, bilo društva na medije. U tom smislu i zbog toga Kurtić naslovljava svoje djelo *Komunikacijska varijabla* u smislu i kao nenasilno uzajamno komunikativno djelovanje društva i medija. Time se autor na konkretnom pitanju iz svoje naučne oblasti, na pitanju odnosa medija i društva i obrnuto, uzdigao u visine implementacije recentnih humanističkih projekata i shvatanja svijeta, čovjeka i društva.

Naime, pitanje subjektivnosti i mogućnost intersubjektivnosti, međusobne komunikacije ljudi s obzirom na njihovu Bogom datu subjektivnost, različitost, personalnost, individualnost, za koje Merleau Ponty kaže da predstavlja predmet bavljenja filozofije u posljednjih pet stoljeća, (Merleau Ponty je živio u 20-om stoljeću), savremeni filozof Jurgen Habermas je, na svojevrsan, način riješio djelom *Teorija komunikativnog djelovanja* (1981.). Kurtić je na vrlo kreativan znalački način primijenio Habermasovo shvatanje komunikativnog djelovanja na odnos društva i medija i obrnuto. Međusobni dvosmjerni odnos između medija i društva autor naziva i smatra komunikacijskim odnosom. To je njihov najbolji mogući uzajamni odnos. Komunikacijsko djelovanje je suprotno *instrumentalnom djelovanju subjekata*.

Ontološki osnov instrumentalnog djelovanja uopće, ma o čemu da je riječ, jeste *teleološki zasnovano nasilje*, nasilje koje ima neki svoj cilj, thelos. Instrumentalni um je osnovni oblik svjesnog ljudskog djelovanja čovjeka u historiji i u svijetu. Na njemu se temelje sva dosadašnja historija i sve dosadašnje i sadašnja civilizacija.

Historija je tok moći. Zbog toga je historija pravedna i moralna, pravda i moral, za moćne, ali istovremeno nemoralna i nepravedna, nepravda i nemoral, za slabe i nemoćne. Svijetom nikada nisu vladali ni pravda ni moral, pravedni i moralni, već nepravedni i nemoralni, **ali moćni**.

Pravda i moral nisu bile niti su svrha zbivanja svijeta i historije. Pravda i moral su prizivi nemoćnih i slabih. Cijela dosadašnja i sadašnja historija i civilizacija zasnovane su, po sadržaju i po metodi, na ciljnom, svrhovitom nasilju, na nasilju kojim treba nešto postići i s kojim se postiže neki cilj.

Komunikacijsko djelovanje je suprotno, ili bitno drugačije, od instrumentalnog djelovanja. Ono je zasnovano na komunikativnom, a ne na instrumentalnom umu, na jednakima u moći i nemoći. Ali jednakost moći i nemoći nije nešto što postoji u samim pojavama i subjektima svijeta i historije, kao njihov prestabilirani odnos. Oni, moć i nemoć, su nešto što se izgrađuje u međuodnosu subjekata historije i svijeta. Takav odnos vidi Kurtić između društva i medija i obrnuto.

Nasilno djelovanje pretpostavlja, postoji i manifestira se kao instrumentalno teleološko djelovanje jednog subjekta na drugi, medija na društvo i obrnuto. Komunikacijska varijabla, uticaj medija na društvo i društva na medije, podrazumijeva, postoji i manifestira se kao njihova jednakost. Za razliku od instrumentalnog uma, koji opstaje i postoji na nejednakostima, komunikacijski um opstaje i postoji na međusobnim jednakostima, u konkretnom, na jednakosti medija i društva u njihovom međuodnosu.

Subjekti u međuodnosu ne moraju biti i nisu međusobno jenaki po svom biću, po sebi, po onom što su. Ne postoje dvije prirodne stvari na svijetu koje su međusobno jednake. Po tome što su dvije, znači da su nejednake. Samo u tehničkom svijetu, svijetu priručnosti, (Heidegger) dvije stvari mogu biti jednake, ustvari, one i nisu dvije, već jedna stvar replicirana u više primjeraka. To nije ni jednakost koja im se nameće izvana silom propisa, silom prava, zakona.

Uzajamna jednakost bića, subjekata, dolazi iz njihovog odnosa, konstituira se, izgrađuje, stvara u uzajamnom odnosu, tretmanom jedne od strane druge jednakom sebi, vrijednom, dobrom kao što je i toliko koliko je ona sama. Komunikacijska jednakost bića ne mora biti i nije u samim bićima, već u međusobnom tretmanu, u tretmanu Drugog sebi jednakim.

To znači da samo svijet društva, svijet ljudskih, društvenih odnosa, može i treba biti, komunikativni svijet, može i treba biti svijet jednakosti različitosti. Svijet prirode je svijet nejednakosti različitosti, svijet u kojem se uspostavljaju međusobni odnosi nejednakosti na osnovu međusobne različitosti. Međusobni odnosi u njima mogu biti i zasnivaju se na osnovama teleološkog djelovanja instrumentalnog uma. Svijet međuljudskih, društvenih odnosa, može i treba biti zasnovan na neteleološkom djelovanju komunikativnog uma, na djelovanju uma jednakosti drugoga sebi.

Najil Kurtić izgrađuje i primjenjuje na komunikacijsku varijablu, na uzajamni odnos društva i medija, Habermasov pojam komunikativne subjektivnosti kao osnova drugačijeg svijeta društva, društvenog svijeta, od ovog koji je sada i koji je bio. U duhu Hegelove filozofije dijalektičkog prevladavanja individualnih društvenih pojava i historijskih trenutaka, epoha, odnosno u duhu Marksove kritike neumnosti savremenog svijeta, nepodudarnosti empirijske datosti s njegovim pojmom koji se zbog toga mijenja sam od sebe po zakonima Hegelove dijalektike, Habermas, savremeni filozof hegelovsko marksističke sljedbe i provinijencije sagledava savremenu historijsku društvenu stvarnost sa aspekta njene utemeljenosti na posebnoj vrsti uma kojeg naziva instrumentalni um i zbog njegovog neprihvatanja u savremenoj historiji zalaže se za uspostavu boljeg svijeta u budućnosti od ovog koji jeste zasnovan na instrumentalnom umu. Historija i svijet društva koji jest počivaju na instrumentalizaciji nejednakosti u svoju korist, što proizvodi sukobe i ubijanja, treba promijeniti svijetom koji nastaje i postoji na komunikativnoj jednakosti njegovih subjekata, na miru. Habermasova *Teorija komunikativnog djelovanja* (1981.) je teorijska vizija boljeg svijeta od ovog koji je bio i koji jeste. Knjiga Najila Kurtića je direktno fundirana u Habermasovu filozofiju i predstavlja njenu adaptaciju na komunikativnu varijablu.

Cijelom knjigom *Komunikacijska varijabla*, fundiranoj u prvom poglavlju: *Diskurzivno komunikativno djelovanje*, Najil Kurtić se pokazao veoma značajnim zastupnikom filozofije komunikativnog djelovanja u bosanskohercegovačkoj komunikologiji i time svojim, posebno mlađim kolegama, otvorio horizonte njihovog razvoja u jednoj humanistički opredijeljenoj društvenoj misli. Kurtić detaljno interpretira Habermasov pojam diskurzivno komunikativno sporazumijevanje kao model sporazumijevanja uopće, pa i sporazumijevanja medija i građana, odnosno društva, i model sporazumijevanja u društvu i društva i medija. Diskurzivno komunikativno djelovanje ima svoju univerzalnu arhitekturu, ima arhitekturu dijaloga u izvornom antičkom smislu dia-logosa, sporazumijevanja, razgovora među i na osnovu logosa bića, ima uslove za diskurzivno usaglašavanje.

U razumijevanju dijaloga kao antropološkog svojstva Kurtić razmatra i uvrštava u opći komunikativni diskurs dijalošku filozofiju Martina Bubera. Za njega dijalog nije samo model međuljudskih odnosa, već i obrazac odnosa čovjeka s prirodom, kao i model među duhovnim tvorevinama.

Na potrebi diskursa komunikativnog djelovanja čovjeka s prirodom savremena filozofija nauke temelji *kritiku scijenizma* što se razvija na novovjekovnom pojmu napretka, prije svega napretka primijenjene nauke kao tehnike i tehnificirane nauke, na kritiku savremenog naučnog uma kao porobljivača i destruktora prirode pomoću scijentističke nauke, kombinacije i

uzajamne instrumentalizacije, s jedne strane, tehnificirane nauke, a, s druge strane, naučno instrumentalizirane, podjarmljujuće, scijentificirane tehnike. Komunikativno djelovanje duhovnih tvorevina rezultira kako sinhronijskom, horizontalnom, tako i dijahronijskom, vertikalnom, hermeneutikom historijskih i savremenih duhovnih tvorevina, razumijevanjem i interpretacijom historijskih duhovnih tvorevina, npr. u filozofiji, knjizevnosti, umjetnosti itd. kao savremenih tvorevina i obrnuto, savremenih duhovnih tvorevina u ovim oblastima kao izraza njihovog historijskog nasljeđa. Diskurzivna komunikacija formi stvaralaštva u ovim oblastima obezbjeđuje i potvrđuje kontinuitet ljudskog nasljeđa, njegovo prisustvo u duhu čovjeka danas i utemeljenosti ljudskog duha u njegovu tradiciju.

Iako je model komunikativnog djelovanja univerzalan i sveprisutan kao mogućnost i kao nova civilizacijska potreba, kao potreba i osnov nove civilizacije, ipak njegovo dobijanje ovovremenog građanstva je đavolski teško, jer uz komunikativno djelovanje, njenu univerzalnu upotrebu i etabiliranje, društvena stvarnost i ljudski život uopće, prepun je faktora koji nisu, trenutno ili generalno, komunikativne prirode. Pod faktorima nekomunikativne djelatnosti Kurtić ne podrazumijeva samo težinu tereta sveukupne vladajuće stvarnosti, dominantnu materijalnu, civilizacijsku i društvenu datost uspostavljenju na modelu, kroz dosadašnju historiju i sada, vladajućeg instrumentalnog teleološkog uma, i to pitanje naglašeno analizira i obrađuje u podnaslovu: *Hermetičnost slike svijeta kao prepreka diskursa*, misli se na komunikativni diskurs. U njemu Kurtić govori o tim faktorima nekomunikativnog djelovanja koji inhibiraju ili čak onemogućuju međusobno diskurzivno usaglašavanje subjekata komunikacije u komunikativnoj varijabli, odnosima u medijima, odnosima medija i društva, odnosima u društvu i odnosima u društvu prema medijima.

Na nivou medijskog diskurzivnog komunikativnog djelovanja Kurtić analizira tri dimenzije govornog akta koji, ako nisu ispunjeni, onemogućuju komunikaciju i komunikativno djelovanje. Te tri dimenzije govornog akata su: *istinitost, iskrenost i ispravnost*.

Diskurzivnost komunikativnog djelovanja proizilazi iz neupitne slobode prihvatanja, odnosno neprihvatanja pretenzija na važenje svakog govornog akta, a bez posljedica po održavanje odnosa. Buberovska jednakost Ja i Ti je, ne samo formalno, recimo formalno pravno, već suštinska jednakost, pravno, politički, moralno. Nema komunikacije ako njeni subjekti nisu pravno, politički, moralno jednaki i ravnopravni. Nije moguća npr. politička komunikacija među političkim strankama u BiH ako nema jednakosti glasa građana, ako su građani pravno i politički međusobno nejednaki. Ako se zlo ne prizna, ne prihvati, ne tretira kao zlo koje realno postoji kao sto realno

postoji dobro, ako se nemoral, pravna i politička nejednakost građana ne tretiraju kao postojeći svjetovi onda nema komunikacije, nema komunikativnog djelovanja. To potvrđuje, nažalost, naša svakodnevna bosanskohercegovačka praksa. Kolaps komunikacije političkih stranaka akcerila instrumentalni teleološki odnos među političkim subjektima.

U knjizi *Komunikativna varijabla* Najil Kurtić se ne bavi niti moralnim, niti pravnim, niti političkim pretpostavkama, već uslovima i preprekama komunikativnih odnosa komunikativne varijable, međusobnih uticaja u medijima, u društvu, odnosno društva i medija, s više akcenta na jednu od njih, na unutarmedijsku varijablu, a manje na unutar društvenu, što je razumljivo i prirodno, s obzirom na njegovu profesionalnost, a što se posebno manifestira u poglavlju dva: *Instrumentalizacija laži u javnoj komunikaciji*, poglavlju tri: *Konceptualizacija govora mržnje u bosanskohercegovačkim medijima* i, poglavlju četiri: *Javni medijski servisi u krizi*. Ova poglavlja su za profesore komunikacija i same novinare od izuzetne praktične naučne i stručne koristi. U slučaju neprimjećivanja ove knjige, ne samo u uže naučnim i stručnim, već u širem intelektualnom miljeu BiH i regiona potvrdit će se, po ko zna koji put, glasovita Hegelova misao: "Za sobara nema junaka, ali ne zato što junak nije junak, već zato što je sobar - sobar"⁴, a koju je na svoj način preformulirao Karl Marx u smislu da "Ni najbolja muzika za nemuzikalno uho ne predstavlja ništa".

Poglavlje *Komunikacijska varijabila participacije građana u lokalnoj upravi* je interesantno za više disciplina, ne samo za komunikologiju, već i za političku filozofiju, politologiju itd. U njemu se autor zalaže za uvođenje participacije građana u politički sistem, za jačanje civilnog društva, a u sklopu toga i za uvođenje i ove, nove, komunikativne varijable u klasičnu komunikativnu varijablu. Pri tome Kurtić elaborira nekoliko poznatih modela empirijske konceptualizacije participacije građana u legalne savremene informacijsko-komunikacijske strukture.

Nove mogućnosti komunikacija koje su stvorene razvojem informacijsko-komunikacijskih tehnologija i komunikacijska participacija građana kao nove komunikacijske varijable predstavlja politički konceptualni izazov savremenog društva. egalizacija vaninstitucionalnih, inovativnih pa i protestnih aktivnosti kao instrumenta građanske participacije bitno mijenja prirodu, strukturu i relacije unutar komunikacijskog podsistema.⁵

U okruženju savremenih informacijsko-komunikacijskih tehnologija, interneta i socijalnih mreža, građani se nameću kao aktivni agensi

⁴ Hegel, Fenomenologija duha, BIGZ, Beograd, 1986. str. 386

⁵ Najil Kurtić, Komunikacijska varijabla, University Press, Sarajevo 2022., str. 184.

komunikativnog podsistema, što je vrlo značajna činjenica savremenog medijskog i društvenog komuniciranja.

Građanska komunikacijska varijabla unaprjeđuje društvenu i institucionalnu komunikaciju, svaku ponaosob, ali u bitnom doprinosi redistribuciji političke moći vlasti i političkoj kulturi društva, građanstva, time što demontira patrijarhalnu i podaničku kulturu građana.

Među pitanjima od posebnog značaja za građansku komunikativnu varijablu kao novog subjekta demokratske građanske prakse Kurtić se bavi pitanjima participativnih kapaciteta građana, vrstama participativnih procesa, informacijsko-komunikacijskim podsistemom građanske participacije u bosanskohercegovačkom društvu.

Poglavlje *Aktuelnost Sulejmanpašićeve kritike žurnalizma* je modernistička interpretacija i razumijevanje predvodnika jednog od tri oblika reformističke misije unutar zajednice Bošnjaka muslimana u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata. Dževad Sulejmanpašić je bio, ocjenjuje Kurtić, predvodnik sekularnih reformista Bošnjaka muslimana s Edhemom N. Bulbulovićem. Studijom o njemu prof. Kurtić je bitno doprinio, ne samo savremenom čitanju Dževad bega Sulejmanpašića, njegovog djela *Žurnalizam razarač čovečanstva: novinarstvo sa najmanjom merom žurnalizma* (1936.) u izdanju štamparije Gaj u Zagrebu, za koju Kurtić kaže da je knjiga "modernog evropskog mislioca, koji iz perspektive Kantovog moralnog imperativa analizira fenomen zurnaliziranog (tabloidiziranog) novinarstva, vođenog komercijalnim interesima"⁶, već kroz njenu vrijednosnu ocjenu izrekao svoje ocjene novinarstva uopće. Ono što privlači Kurtićevu pažnju Sulejmanpašićeve kritike žurnaliziranog novinarstva i zbog čega ga Kurtić svrstava u "modernog evropskog mislioca" jeste (Sulejmanpašićev) vrijednosni sistem iz kojeg se izvedena njegova kritika žurnalizma. Kurtić, kroz ocjenu Sulejmanpašićevih vrijednosti kritike novinarstva, izlaže svoje kriterije razlikovanja istraživačkog od tabloiziranog novinarstva koji se poklapaju sa Sulejmanpašićevim. Sulejmanpašićev i Kurtićev sistem vrijednosti tabloiziranog novinarstva su: senzacionalizam, površnost, lažne vijesti, tabloidnost itd. One, kako tvrdi Kurtić, "svoj vrhunac dostižu u današnje vrijeme" (Kurtić, str. 239.) Kurtić smatra da je Sulejmanpašićev vrijednosni sistem kritike novinarstva veoma aktuelan u našem vremenu, jer sve to što on kritikuje dostiglo je vrhunac u našem vremenu. U tom smislu Sulejmanpašićeva knjiga *Žurnalizam razarač čovečanstva: novinarstvo sa najmanjom merom žurnalizma*, smatra Kurtić, "jeste prvo komunikološko djelo na području tadašnje Jugoslavije, ali i Balkana" (Kurtić, str. 239.).

⁶ Ibid, str. 239

Ono po čemu Kurtić smatra Dževada Sulejmanpašića sekularnim modernistom i reformistom Bošnjaka muslimana između dva svjetska rata je njegova knjiga *Muslimansko žensko pitanje - jedan prilog njegovu rješavanju* (1918.) štampana u vlastitom izdanju, čijih je nekoliko primjeraka spaljeno u haremu Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, kao i više članaka objavljenih u publikacijama: *Jugoslovenski list, Reforma, Gajret*.

Sedmo poglavlje knjige *Novine u Bosni u osmanskom periodu i nacionalna samoidentifikacija Bošnjaka* i osmo poglavlje, *Bosanstvo i Bošnjaci u agendi "Bošnjaka"*, su studije Kurtića iz historije novinarstva Bosne i Hercegovine i etnogeneze Bošnjaka muslimana.

U sedmom poglavlju Kurtić dovodi u uzajamno kauzalni odnos nepostojanje novinarstva u Bosni u osmansko doba Bosne i izostanak nacionalne samoidentifikacije Bošnjaka, što predstavlja vrlo zanimljiv pristup nacionalnom pitanju Bošnjaka muslimana. Nedostatak novinarstva Kurtić vidi kao razlog izostanka, kako kaže, "interpretativne perspektive" Bošnjaka muslimana zbog koje je, kako kaže, izostala, ne samo nacionalna samoidentifikacija Bošnjaka muslimana, već i formiranje nacionalnog pokreta koji bi rezultirao nastankom samostalne i suverene Bosne.

Kurtić govori o dva glavna uzroka nepostojanja interpretativne perspektive Bošnjaka muslimana u osmansko doba. "Bošnjaci u tom periodu nisu imali kulturne i političke, svjetovne inteligencije, formata Ljudevita Gaja, koji bi definirali i artikulirali, na evropski način, nacionalni identitet Bošnjaka, i drugo, u Bosni nije bilo štampe, novina niti književne periodike bez kojih je u to vrijeme bilo nezamislivo nacionalno samoidentificiranje i homogeniziranje, pa i jedinstveno djelovanje plemstva" (Kurtić, str. 270.).

Teško je, bez ostatka, složiti se s obje postavke Kurtića, posebno s onom da Bošnjaci tada nisu imali svjetovnu političku i kulturnu inteligenciju formata Ljudevita Gaja. Bošnjaci su tokom čitavog osmanskog perioda Bosne imali i svjetovnu i duhovnu inteligenciju, ne samo formata Ljudevita Gaja, nego mnogo većeg i jačeg od njega. Čitava je plejada Bošnjaka muslimana koji su tada stvarali književno politička i književno-vjerska djela. Njihov broj je veći nego broj Srba i Hrvata, koji su tada pisala, zajedno.

Plemstvo i inteligencija Bošnjaka muslimana u Bosni i iz Bosne bili su dio osmanske inteligencije i plemstva. Bošnjaci muslimani su bili sastavni dio lokalne osmanske vlasti. Njihov položaj, u to vrijeme, je bio takav da nije postojala izražena potreba stvaranja samostalne državne vlasti. Inkorporirani u osmansku vlast, njihova potreba se svodila i sastojala u njenim reformama, većoj autonomiji i suzbijanju samovolje lokalnih činovnika, njihove zloupotrebe položaja i korupcije.

Politička težnja Bošnjaka muslimana svodila se na potrebu veće autonomije u odnosu na centralnu vlast i nije bila nužno antiosmanska. Ondašnje bošnjaštvo nije imalo ekonomski sadržaj nacionalne svijesti. Bošnjačko muslimansko plemstvo je bilo dio osmanskog plemstva, ostale klasne strukture Bošnjaka muslimana imale su obaveze i status ostalih muslimana ondašnjeg osmanskog carstva. Nekoliko je historijski bitnih razloga da Bošnjačko muslimansko plemstvo nije razvilo jaku nacionalnu svijest: (a) njihov društveni-klasni položaj, (b) status Islamske zajednice Bosne u osmansko doba Bosne;

a) Ekonomski sadržaj svake nacionalne svijesti je veoma značajan. Uz kulturni, vjerski, sigurnosni, predstavlja veoma značajan sadržaj svake nacionalne svijesti. Za osmanski period u Bosni može se kazati, smatra Kurtić, da Bošnjaci muslimani u to vrijeme nisu imali izraženu i razvijenu ekonomsku nacionalnu svijest. Odsustvo ekonomskog sadržaja nacionalne svijesti Bošnjaka muslimana je proizvelo kašnjenje njihove nacionalne etnogeneze u poređenju sa ekonomskim sadržajima nacionalnih svijesti Srba, i Bošnjaka pravoslavaca, odnosno nacionalne svijesti Hrvata u ondašnjoj austrougarskoj i Bošnjaka katolika u osmanskoj Bosni. Međutim, pojam zakašnjenja bošnjačke muslimanske nacionalne svijesti je relativan i relacioni pojam. On ima smisla samo u poređenju bošnjačke muslimanske svijesti, ne samo s razvojem svijesti Srba u Srbiji i Bošnjaka pravoslavaca u Bosni, odnosno Hrvata u austrougarskoj i Bošnjaka katolika u Bosni, već i sa drugim nemuslimanskim narodima. Bošnjačka muslimanska nacionalna svijest u osmansko doba Bosne razvijala se i tekla onim tempom i onako kako je tekla kod ostalih muslimana tog Carstva.

Ekonomska potreba nemuslimana za oslobođenjem od osmanske vlasti je bila izraženija i jača od potrebe za oslobođenjem muslimana od te vlasti. Na toj životnoj datosti nastala je i postojala specifična nacionalna svijest Bošnjaka muslimana. U političko državnom smislu, ona je bila, s jedne strane, svijest o potrebi što veće i jače autonomije Bosne, a s druge strane, svijest o potrebi prihvatanja i očuvanja osmanskog carstva kao izvanjskog državnog okvira.

b) Islamska zajednica Bošnjaka muslimana, uslovno kazano, jer ona kao takva, s tim imenom nije tada postojala, imala je status ostalih zajednica muslimana Osmanskog carstva. Ni ona nije imala neku izraženu potrebu izdvajanja iz okvira halifata. Ista vjera Bošnjaka muslimana s turcima osmanlijama dodatno je jačala kohezione odnose Bošnjaka muslimana i osmanskog carstva. U mjeri u kojoj je plemstvo Bošnjaka muslimana imalo potrebu za političkom autonomijom i svojom regulativom ekonomskih odnosa na lokalnom nivou, na nivou Bosne, u toj mjeri je islamska zajednica Bošnjaka muslimana imala potrebu jače i bolje integracije u islamsku misao i praksu tog carstva. Posmatrano sa aspekta ondašnjeg društvenog, vjerskog, ekonomskog

i drugih aspekata navedeni sadržaji nacionalne svijesti Bošnjaka muslimana su bili regularni. Posmatrano iz izvanjske perspektive ondašnjeg sistema, posebno iz perspektive vrijednosti nacionalne države, ondašnja bošnjačka muslimanska nacionalna svijest se može ocijeniti nedovoljno razvijenom. Fundament njene nerazvijenosti bilo je uvjerenje neophodnosti postojanja vlasti osmanskog carstva u Bosni kao izvanjskog državnog okvira, kao garanta sigurnosti od susjednih država, posebno Austro-Ugarske.

Druga diskutabilna postavka Kurtića je da je nacionalno samoidentificiranje i homogeniziranje u osmansko doba bilo nezamislivo bez "štampe, novina i književne periodike". Njom se naglašava značaj novina i književne periodike za razvoj i manifestaciju nacionalne svijesti na način da se postavlja kao uslov postojanja i izgradnje nacionalne svijesti. Nema dileme da je uloga novina i književne periodike vrlo značajna za izgradnju nacionalne svijesti, ali su i postojanje i nastanak novina i književne periodike, isto tako, zavisne od stupnja nacionalne svijesti, što znači da taj odnos nije samo jednosmjernan.

Ono što je činjenica, isto tako, jeste da se nacionalna svijest ne formira samo u novinarstvu i u književnosti, već se u njima manifestira i s njima jača i razvija. Nacionalna svijest se stvara i izgrađuje, prije svega, u brojnim, bolje kazano, svim društvenim odnosima. Država kao jedan od sadržaja nacionalne svijesti predstavlja okvir sveukupne zaštite, ali i garant opstanka i razvoja svih sadržaja života građana-naroda. Novine, književna periodika, svaki pisani oblik izražavanja svijesti, može da odigra ulogu katalizatora nacionalne svijesti ukoliko ima garanta njenog postojanja, ukoliko nema onda je njihova uloga vrlo limitirana ili neznatna. Ako neki oblik društvene svijesti ne proizvede određenu materijalnu silu koja će omogućiti njen opstanak i razvoj onda nema efekta njeno postojanje. Generalno kazano, Kurtić smatra da društvena svijest određuje društveno biće, a radi se obrnuto, društveno biće određuje društvenu svijest. Nije nepostojanje novina u osmansko doba Bosne odredilo nacionalnu svijest Bošnjaka muslimana, koliko god da je doprinijelo, već obrnuto, određen oblik nacionalne svijesti Bošnjaka muslimana, u osmansko doba Bosne, je proizvelo nepostojanje novina u njoj tada. Potreba za nečim proizvodi to što je potrebno, hegelovski kazano: ono što je stvarno to je umno i obrnuto, ono što je umno to je i stvarno. Kasniji nastanak novinarstva u Bosni je posljedica, između ostalog i položaja Bosne u osmanskome carstvu kao svojevrsnog krajišta i njegovog zaštitnika od tada moćnih evropskih sila koje je praćeno s posebnom bezbjednosnom pažnjom, ali i zbog toga što je tada značajan broj intelektualaca, književnika, teologa, naučnika Bosanskih muslimana živio i radio izvan Bosne, širom osmanskog carstva, a posebno u Stambolu.

Govoreći o odnosu osmanskog carstva prema nastanku i neometanju štamparske djelatnosti, kako novina tako i knjiga, prema muslimanskim i

nemuslimanskom narodima pod njenom vlašću, a na osnovu vladinih naredbi i usporedbe godina izdanja novina muslimanskih i nemuslimanskih naroda osmanskog carstva, Kurtić primjećuje i ističe da su osmanlije bili u tom pogledu mnogo liberalniji prema nemuslimanskim nego prema muslimanskim narodima. Za ilustraciju navodi sljedeće činjenice: Jevreji su štampali prve knjige u Carigradu 1493. godine, Armeni su u Carigradu osnovali novine 1567. Grci 1627. Kneževina Srbija - u Kragujevcu- 1834. godine, Bosna tek 1866. godine.

U Bosni su u osmansko doba nastale i djelovale privatne novine, *Bosanski vjesnik* (1867.), *Bosanski cvjetnik* (1872.) i vladine novine *Bosna* (1878.), a u Hercegovini, nakon odluke Porte da je organizuje kao poseban vilajet Hercegovina (Hersek), vladine novine *Neretva* (1876.).

Bosanskohercegovačke novine su, tvrdi Najil Kurtić, "sadržajnom i ideološko političkom smislu bile uokvirene u tri strateške političke doktrine: 1) doktrina političke autonomije pod kišobranom centralne osmanske vlasti, 2) doktrina zamjene feudalne građanskom ekonomskom i političkom strukturom i 3) doktrina regionalnog bosanskog identiteta i interkonfesionalnog bošnjaštva" (Kurtić, str. 278.). Za prvu i drugu doktrinu, drugačije kazano nacionalno političku ideju, prisutnu u bosanskohercegovačkim listovima može se reći da su reformističko-pozitivističke. One se zalažu za političko i ekonomsko unapređenje postojećeg stanja tadašnje Bosne i Bošnjaka svih vjera tada, da su za jačanje i samostalnije odlučivanje, ali unutar osmanskog carstva, dok je ova treća nacionalno-revolucionarna politička ideja, iza koje stoji platforma Bosne kao samostalne nacionalne države "bosanskog identiteta i interkonfesionalnog bošnjaštva".

U ovom poglavlju *Komunikacijske varijable* Najil Kurtić operira pojmovima: bosanski identitet i interkonfesionalno Bošnjaštvo, što može da znači etničko jedinstvo naroda, stanovništva, Bosne, s jedne, njegovo ime Bošnjaci, s druge strane. Oni su ključni pojmovi treće ideološke i nacionalno političke doktrine Bošnjaka u drugoj polovini devetnaestog stoljeća. Ona podrazumijeva: (1) samostalnu državu Bosnu, odnosno Bosnu i Hercegovinu, (2) jednonacionalnu državu Bosnu, odnosno Bosnu i Hercegovinu, (3) jedinstvenu naciju, Bošnjake triju vjeroispovijesti. Zastupnici ove ideje i ideološko-političke doktrine bili su, kako navodi Kurtić, Topal Osman-paša i Mehmet Šakir Kurtćehajić. Ova nacionalna ideološko politička ideja Bosne i Hercegovine u devetnaestom stoljeću nije mogla da se ostvari, prije svega, ili isključivo zbog srpsko-hrvatskih ideološko političkih uticaja na Bosnu tada koji se vršen, kako kaže Kurtić, njihove prekogranične penetracije medija. Najil Kurtić u svojoj elaboraciji ondašnjeg bosanstva upotrebljava dva karakteristična pridjeva, čiji smisao smatra poznatim i ne objašnjava ih, : pridjev doktrina "regionalnog"

bosanskog identiteta (Kurti, str. 278.) i pridjev "hibridni" bosanski identitet (Kurtić, str. 291.). Kurtić ne objašnjava značenje ovih pojmova, ali ih navodi. Veoma je značajno istaći i zapaziti da Kurtić primjećuje i konstatira da su Osman Topal paša i Šakir Kurtćehajić "zakasnili na historijsku scenu na kojoj se dešavalo geostrateško prestrajavanje i civilizacijsko razgraničenje". Po njemu, nacionalne identifikacije "bosanskih rimokatolika i pravoslavnih, podsticani kako iz Srbije tako i iz hrvatskih dijelova Habzburške monarhije, utemeljeni na vjerskim posebnostima i epskim simbolima i tradiciji, (tada su, dodao E.H.) već bili nepovratno dovršeni i nisu ih mogle neutralizirati zakašnjele konceptualizacije interkonfesionalnog nacionalnog identiteta, a niti zakašnjele bosanske novine" (Kurtić, str. 282.). Jednostavno je "izostala intelektualna razrada koncepta interkonfesionalne nacije koja bi jasno razdvojila koncept nacije od vjere i uvjerljivo odgovorila na prigovore tradicionalista da interkonfesionalno bošnjaštvo vodi 'kaurizaciji' ". (Kurtić, str. 283)

Nemoguće je ne složiti se s Kurtićem da su Osman Topal pašina i Šakira Kurtćehajićeva koncepcija bosanskog identiteta "zakašnjele političke konceptualizacije interkonfesionalnog nacionalnog identiteta" Bosne, ali je, isto tako nemoguće, složiti se s njim da je proces tzv. nacionalne samoidentifikacije i konceptualizacije, kako on kaže, "nepovratno dovršeni". Ovo je vrlo čest prigovor mogućnosti koncepciji bosanske nacije koji dolazi s raznih teorijsko političkih strana, posebno od zagovornika Bosne kao tronacionalne države. Međutim, potrebno je imati u vidu da etnički procesi u Bosni i Hercegovini nisu još sasvim dovršeni i da njihova historijska i teorijsko-politička dinamika još traje. Drugo, potrebno je, s jedne strane, odbaciti staljinističko-kardeljevsku koncepciju nacije, koja još vlada, posebno kod intelektualaca sada stare generacije, i uzeti u obzir teoriju nacije države. Koncepcija nacije države je historijsko-sociološka koncepcija koja naučno rješava nacionalno pitanje Bosne i Hercegovine. Uz sve to, potrebno je imati u vidu da Bosna, Bosna i Hercegovina, nije uspjela da afirmira svoj monoetnički, danas jednonacionalni identitet, jedinstven, jedan etnički identitet s dominantno tri monoteistične konfesije, prije svega zbog političkih i drugih uticaja iz Srbije i Hrvatske. Srbija i Hrvatska su politički nametale svoje teorije bosanske etnogeneze u svrhu svojih hegemonističko-teritorijalnih težnji prema Bosni i Hercegovini. Eklatantan primjer srpsko-hrvatske nagodbe o nacionalnom pitanju Bosne je, između ostalih, i komunistička zavobihovska definicija Bosne koja je ne definira iz sebe, njom samom, bosanskom, već regionalno: srpsko-hrvatsko-muslimanskom.